

Egy szerb Madách-fordító elfelejtett magyar–délszláv kapcsolattörténeti kutatásai

Svetislav Stefanović és magyar kötődései

II. rész

Svetislav Stefanović harmadik, népköltéssel kapcsolatos magyar–délszláv kapcsolattörténeti tanulmányát 1939-ben tette közzé ugyanabban a szerb népköltészeti folyóiratban, mint az előbbi kettőt.⁷¹ Címe: *A magyar történelem két eseménye népköltészetünkben. 1. A várnai csata. 2. Sabác viadala.* alcímmel. Tanulmányának első részében ismét olyan témát érint és olyan következtetéseket von le, ami nem nyerte el a szerb népköltészet kortárs kutatóinak tetszését. Tanulmányának elején ismét emlékeztet arra, hogy a délszláv hosszúsoros énekekben, a bugaršticákban számos magyar történelmi esemény és számos magyar hős került megéneklésre. Ulászló király és Hunyadi János (a szerb népköltészetben: Sibirjanin Janko) és köre több hosszúsoros énekben felbukkan, s ezek később tíz szótagos versformájú hősénekekben is megtalálhatóak. Ezt követően szemlét tart azok felett a motívumok felett, amelyek a hosszúsoros énekekben Ulászló királyhoz kötődnek, a rigómezei hősdalciklushoz tartozó énekekben pedig a szerb fejedelemhez, illetőleg a szerb vitézekhez. A közeli párhuzamok és a közeli vagy hasonló motívumok vizsgálata a hosszúsoros hősénekek Ulászló királyhoz kötődő ciklusában, valamint a rigómezei hősdalciklus epikus tízesekben megvalósult szövegeiben külön figyelmet érdemel, de mint írja, ezzel a kérdéssel ezen a helyen nem kíván foglalkozni.

Ezután közli, hogy az 1444-es várnai csata⁷² motívumait szándékozik megvizsgálni, amelyek „szétszóródva jelennek meg bugaršticáinkban”,

⁷¹ STEFANOVIĆ 1939.

⁷² A tanulmány folyóiratközlésében a várnai csata éve tévesen: 1441. Stefanović a tanulmány különnyomatában, melyet az újvidéki Szerb Matica könyvtárának küldött dedikálva, a dátumot 1444-re javította ugyanazzal a tollal, amivel az ajánlást írta. Magam is ezt a javított példányt használtam.

majd tételesen felsorolja (Valtazar Bogišić szövegkiadása⁷³ énekeinek sor-számaira hivatkozva) azokat az énekeket, amelyekben a várnai csata és Ulászló király neve említésre kerül, illetve ennek nyomai megállapíthatóak. Négy ilyen szöveget azonosít, ezeknek címét is megadja, ugyancsak Bogišić alapján. Egyébként megjegyzi, hogy a várnai ütközet a keresztények számára tragikusan és szerencsétlenül végződött. Ezt követően fejti ki azokat az elképzeléseit, amelyek kapcsolattörténeti szempontból fontosnak tarthatók. Ezt idézni kell: „Mindenekelőtt megjegyzendő, hogy bugaršticáinkban sehol sem említik Várnát, az ütközet és minden részlete áthelyeződött a Rigómezőre (Kosovóra), valószínűleg a keresztények első tragikus veresége nyomán kialakult már élő hagyomány nyomán; a bukás a mi Lázár fejedelmünk alatt történt, ez a hatás aztán megerősödött az 1448-as második rigómezei csata hatására, amelyben Sibinjanin Jankó volt a vesztes, s amelyben Sekula valóban elesett. A hely megváltoztatása ellenére a várnai ütközet összes többi részlete költői-történeti hitelesség gyanánt megőrződött ezekben a hosszúsoros énekekben; Ulászló király neve (a szövegekben kralj Vladislav), ő valóban elesett Várnánál; sikertelen támadás a szultán sátora ellen a csata előtt (hogy a szultán halálával zűrzavart okozzanak a török seregben, ez magyarázza Miloš Obilić tettét is, s nemcsak »merényletként« mutatja be, ahogy értelmezni próbálták, hanem ez szokásos hadiravaszág, illetőleg haditaktika); Hunyadi-Sibinjanin Janko szerepe, valamint más apróbb motívumok.

Hogy történelmi eseményről van szó a várnai csata részleteivel, arra a bizonyíték Ulászló király személye és környezete, valamint a csata részletei, s mindez szerencsés módon énekebe lett foglalva egy görög kortárs és úgy látszik, a csata részvevője jóvoltából. A szerző Paraszpondülosz Zótikosz, akinek énekével a magyar tudósok foglalkoztak, elsősorban Ulászló magyar király, Hunyadi János és az ő törökellenes háborúik miatt.⁷⁴ Ezt követően Stefanović ismerteti Zótikosz thrénoszának magyar fordításait, kiadásait és a vele foglalkozó magyar bizantinológusok munkáját.⁷⁵

A folytatásban elmondja, hogy őt Zótikosz verses szövege, melyet egyébként a várnai csatával kapcsolatos legfontosabb történeti – kortárs – dokumentumnak tartanak, „népköltészetünk”, tehát a szerb népköltészet (hősepika) szempontjából érdekelte, hisz a várnai csata, mely a szerb verses epikában átruházódott a rigómezei hősdalciklusra, ebben a görög énekekben részletes leírást nyer, s ennek alapján azonosíthatóak a várnai csata

⁷³ BOGIŠIĆ 1878.

⁷⁴ STEFANOVIĆ 1939. 35–36.

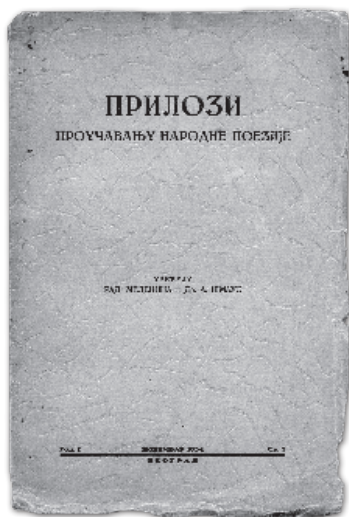
⁷⁵ Ugyanott 36.

részletei, amelyek szétszóródva felbukkannak a megjelölt bugaršticákban. Büszkén állapítja meg, hogy Zótikosz énekének ilyen szempontú értékeire eddig még senki sem mutatott rá. (1939-ről van szó, amikor Stefanović dolgozata megjelent.) Bemutatja a Zótikoszról akkor ismert legfontosabb adatokat, elsősorban Pecz Vilmos és Moravcsik Gyula dolgozatai és fordításai nyomán. Szerinte a szövegből kihámozható legfontosabb faktográfia a következő: Zótikosz elmondja, hogy a csata részvevője volt, egy erdőben elrejtőzve szemlélte az eseményeket. A csata hajnaltól este kilenc óráig tartott. A magyarok először támadást intéztek a szultán sátora ellen, de visszaverték őket. Ezután még néhány magyar támadás volt, amit a törökök egyetlen ellentámadással visszavertek, majd a magyarok rettenetes vereséget szenvedtek, ebben a harcban a király (Ulászló) is elesett. A király halálának leírása: egy görög eredetű janicsár, Hamuzasz nevű, előbb fejével rávágott a király lovának első lábára, mire az orra bukott, s a király is leesett róla. Erre a janicsár fejét vette Ulászlónak, majd a királyi főt lándzsájára tűzte.

Stefanović (nyilván a maga kora szerb olvasói számára, hisz Zótikosz éneke nem volt meg szerb fordításban, s maga is a magyar fordítást használta), részletesen összefoglalta az ének tartalmát, amit itt nem szükséges adni, hisz Zótikosz thrénosza magyar fordításokban hozzáférhető.⁷⁶ Lényeges, hogy a szövegben a magyar Ulászló király Bernát néven kerül említésre, a többi név megfelel a történeti neveknek. Ezt követően hosszan vizsgálja azokat a bugaršticákat, amelyekben a várnai csata részletei és motívumai fordulnak elő, de már átalakult formában a rigómezei csatához kötődő formában. Tanulmánya első részének végén Stefanović ismételten felhívja a figyelmet arra, hogy a korai délszláv népköltészet vizsgálata során a szomszéd népek dokumentumait szükséges elsősorban áttanulmányozni, főleg a kései bizánci irodalmat és a török forrásokat. Utal továbbá arra is, hogy egyre inkább szükséges a szomszéd népek népköltészetének és történelmének összehasonlító vizsgálata, amennyiben azok anyagot és szempontokat szolgáltatnak a szerb népköltészet kialakulásához. Itt elsősorban a szomszéd népek hősköltészetére és történeti személyiségeire gondol, illetőleg a történeti források vizsgálatára.

Tanulmányának második részében Stefanović újra visszatér két évvel korábban már érintett témájához, a *Sabác viadala* című 15. századi magyar történeti énekhez. Időközben ugyanis valaki felhívta a figyelmét

⁷⁶ Zótikosz szövegének legutóbbi kiadása, Pecz Vilmos fordításában: *Thrénosz a várnai csatáról*. In: HADZISZ (vál.) 1971. 123–137. Ugyanott alapvető adatok a műről és szerzőjéről/szerzőiről: 122.

*Itt jelentek meg Stefanović
kapcsolattörténeti tanulmányai*

arra, hogy Vuk Karadžić népköltési gyűjteményének 5. kötetében, mely Karadžić halála után jelent meg a hátrahagyott és általa fel nem használt – tehát kötetekben ki nem adott – verses epikai anyagból rendeztek sajtó alá, két verses szöveg összefüggésbe hozható a Mátyás király által ostromlott Sabác tematikájával. Az egyik (az 537. számú) a *Mátyás király és Vuk despota* címet viseli, a másik (az 538. számú) az *Ismét ugyanaz* című. Az egyikben említésre kerül Sabác neve, a másikban csupán „egy Duna menti város” kerül említésre. Névvél szerepel azonban mindkettőben Mátyás király és Vuk despota. Mivel ezeknek a verseknek nincs magyar fordítása, később e szövegeknek nem műfordítás szintű magyar változatait közlöm saját fordításomban.

Ezt követően Stefanović hosszan kitér olyan mikrofilológiai kérdésekre, amelyek érintőlegesen találkoznak csak a *Sabác viadala* történeti ének tematikájával: hosszan tárgyalja Dóczi Péter névváltozatainak kérdését a délszláv népköltészetben, közben a *Mátyás király és Dojcsin Petár* című közismert ének versformájáról és tartalmi jegyeiről értekezik, végül megállapítja, hogy a Karadžić hagyatékából kiadott két verses szövegnek nincs köze a magyar történeti énekhez, hisz azok voltaképpen a népköltészetben ismert fogalom, a széténeklés tipikus példái, s csupán emlékét őrzik az egykori sabáci várostornak, egyben olyan megállapításokat is tesz, amelyek fontosak: utal arra, hogy Zótikosz történeti éneke és a magyar *Sabác viadala* is voltaképpen száraz tudósító ének, amely számunkra inkább a benne foglalt faktográfia miatt fontos, népköltészeti értékéről egyiknek sem lehet beszélni, ezzel szemben a tartalmi vonatkozások tekintetében széténekelte igazi népköltészeti alkotások, tehát a várnai csata esetében a

délszláv hosszúsoros énekek és a későbbi rigómezei hősdalciklus darabjai (melyekre áttevődtek a várnai csata részletei), továbbá Sabác esetében a száraz és költői értéket nem képviselő Sabác viadala, valamint az a két szerb népi ének, amely csak távoli emlékként utal Mátyás várostromának emlékére, ám népköltészeti minőségei vitathatatlanok.

Amit közben Stefanović tanulmányában elmond a *Sabác viadala* tartalmi jegyei és egyes név szerint is emlegetett személyek kapcsán, az ma már a magyar olvasó számára közismert⁷⁷, a kor szerb olvasóinak azonban általában ismeretlen és új volt. Íme az a két szerb verses szöveg, amely bizonyos vonatkozásokban Mátyás király sabáci várviadalához köthető. A fordítás általában hűen követi az eredeti szótagszámait, rímelése azonban a fordításnak ezen a szintjén nem volt megoldható. Ez az utóbbi minősége a két verszetnek is arra vall, hogy nagyon kései, tehát 19. századi, legfeljebb 18. századi keletkezésű alkotásokról van szó.

Mátyás király és Vuk despota

*Jó bort iszik Mátyás király,
az ország ura,
A bort hordja jó kenéz Vuk,
a tüzes sárkány.
Imígy szóla Mátyás király,
az ország ura:
Jobban szolgálj Vuk kenézem,
lányomat adom,
Minden várat elfoglaltam
a Duna partján,
Csak egyet nem, a kis várat
Sabác városát.
Hej, Vuk kenéz, karvalymadár,
legott csapj le rá!
Legott cárom, jó nagyuram,
mintha játszanék,
Csak adj alám némi hadat,
csak öt ezeret,
S adjad nekem az új Zetát,
meg Novi Bazárt,
S adjad nekem azt a csúcst,
meg némi lőport,*

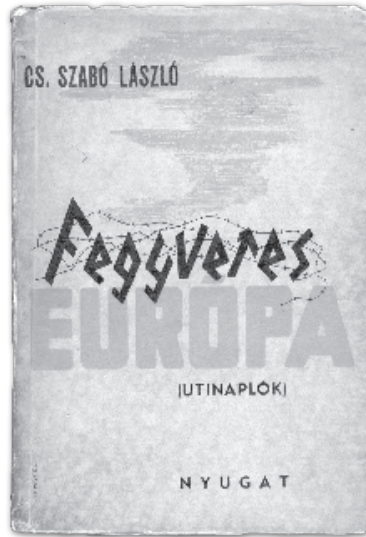
⁷⁷ Lásd: IMRE 1958.

*Messzehordó lombardákat
várfalt rontani!
Amit jó Vuk előszámlált,
Király megadá.*

Ismét ugyanaz

*Dicsekedett Mátyás király,
az ország ura,
Hogy elivott száz dukátot,
s arany buzogányt,
A jó lovat maga alatt,
mindent egy napon.
Amott, mondják, Duna mentén,
volt ottan egy vár,
Úr nevében, magam kínján,
majd elfoglalom.
Hej, Vuk kenéz, karvalymadár,
lecsapnál-e rá?
Legott, király, mért ne tenném,
ámde hallgass rám:
Adjál nekem lőport s ólmot,
háromsajkányit,
Messzehordó lombardákat,
várfalt rontani,
És elküldte Péter mestert,
álgyút önteni.
Először lőtt Péter mester,
várat rontani,
Másodszor lőtt Péter mester,
nem rontotta le,
Harmadszor lőtt Péter mester,
a várfal leromlott.
Nővéretek engem szeret
a mai napon.*

Legjobb tudomásom szerint Svetislav Stefanović 1939 után, tehát él-
tének még hátralevő öt esztendejében, több magyar–délsláv népköltészeti
kapcsolattörténeti tanulmányt nem tett közzé. Igaz, munkásságának teljes
bibliográfiája nem jelent meg.

Cs. Szabó kötetének címlapja

Ez azonban nem jelenti azt, hogy érdeklődése a magyar kultúra (a magyar irodalom) irányában megszűnt volna.

(Európa 1939-ben már érezte a közelgő világháború előszelét. Ebben az évben jelent meg Budapesten Cs. Szabó László *Fegyveres Európa* című útinapló-kötete⁷⁸, amelyben az író jugoszláviai, lengyelországi, ausztriai, franciaországi, olaszországi útajairól számol be naplófeljegyzések formájában, a háborús fenyegetettség képeit villantva fel. Jugoszláviai útján Cs. Szabó Belgrádban is járt, találkozott Veljko Petrovićyal és Svetislav Stefanovićyal is. Igaz, mindkét szerb író nevét csupán nevük kezdőbetűivel jelezve, de úgy, hogy azt a mai olvasó könnyen dekódolja. Stefanovićról írja: „S. St.-nál. Csendes, ősz ember, Madách harmadik szerb fordítója, azt mondják, a legjobb.”⁷⁹ Kelet-Közép-Európa térképén ekkorra már alapvető változások következtek be. 1938. november elején a magyar katonaság bevonult a Csehszlovákiától visszacsatolt felvidéki területekre, 1939 márciusában pedig bevonul a magyar hadsereg a Kárpátaljára is. Küszöbön állt Erdély egyes területeinek visszacsatolása is. Ilyen körülmények között a Jugoszláv Királyság egén is gondok felhői gyülekeztek, hisz a trianoni békeszerződés után a Magyarországtól elcsatolt Délvidék, 1939-ben a Szerbia északi részeként számon tartott Vajdaság magyar lakossága is a visszacsatolásban reménykedett. Hátravolt azonban még egy esztendő, mielőtt még Belgrádban aláírták volna a Magyar Királyság és a Jugoszláv Ki-

⁷⁸ CS. SZABÓ 1939.

⁷⁹ Ugyanott 33.

A Madách-fordítás címlapja

ráltság közti örök barátsági szerződést, amit aztán csak négy hónap múlva követett a Délvidék katonai visszacsatolása.)

Ez volt nagyjából a kelet-közép-európai helyzetkép, amikor Svetislav Stefanović éppen Budapesten tartózkodott, s a *Magyar Nemzet* című napilap (igaz, nem a legelőkelőbb helyen, hanem a sportoldalon) mintegy egyharmad lapoldalmi interjút készített vele.⁸⁰ Nincs tudomásom róla, hogy ezt az interjút ez idáig ismerte volna a magyar–szerb (irodalmi) kapcsolattörténeti irodalom, a Stefanovićtyal foglalkozó szerb irodalom pedig végképp nem, ezért az ebben foglalt adatokat a továbbiakban kamatoztatni fogom.

Innen megtudjuk, hogy Stefanović 1939. március 12-én fogott hozzá Madách *Az ember tragédiája* című remekművének fordításához, sőt azt is megtudjuk, hogy a fordítás ötlete Mohácsi Jenőtől, a Tragédia német fordítójától származik. Stefanović mondta el Mohácsinak, hogy addig (1939-ig) a Tragédiának már két fordítása jelent meg szerbül: Jovan Jovanović Zmajé, a 19. századból és Vladislav Jankulové, amely 1938-ban jelent meg Szabadkán a *Kalangya* kiadásában. A kéznél lévő Jankulovfordításból Stefanović részleteket olvasott fel Mohácsinak mintegy azt szemléltetendő, hogy a zombori ortodox esperes fordítása terjedelmesebb az eredetinél, tehát színpadi előadásra alkalmatlan. Ekkor buzdította Mohácsi Jenő a szerb író az új fordítás elkészítésére.

Stefanović az ötlettől felbuzdulva két hét alatt már jelentős részt fordított le a műből, egy részletét közzé is tette a belgrádi *Smerna* című folyó-

iratban. A július végén megjelent interjúban Stefanović már kijelenti, hogy „most már elkészültem vele”. Tehát 1939 nyarának derekán elkészült *Az ember tragédiája* új szerb fordítása, és megjelenésre várt. Stefanović az interjúban azt is kijelentette: „Abban reménykedem, hogy a belgrádi Nemzeti Színház nemsokára műsorába iktatja a nagy magyar drámai költeményt.” Az interjú ismeretlen készítője azt is leírja, hogy: „Megtudom Stefanovics doktortól, hogy Petrovics Velko, a Belgrádi Rádió műsorigazgatója, aki magyarul is jól tud, legközelebb a belgrádi rádióban akarja előadatni Az ember tragédiáját vagy legalább egyik részét.” (Ha ezúttal is előreszaladhatok egy kissé az események menetének tárgyalásában, már itt jelzem, hogy a Tragédiát, amelynek teljes nyomtatott szövege 1940 őszén jelent meg könyv alakban, a belgrádi Nemzeti Színház nem mutatta be, hisz alig fél év múlva bekövetkezett Belgrád német bombázása, majd megszállása, a Délvidék magyar visszacsatolása. Mindez nem tette alkalmassá Madách művének színrevitelét a szerb fővárosban. A megszállást követő kommunista diktatúrában pedig Stefanović, a fordító fasiszta kollaboránsnak minősült, tehát pláne nem. Arra viszont utal Stefanović a szerb Madách-könyv előszavában, hogy [a Tragédia] „rendkívüli sikerrel bemutatásra került a rádióban is, ily módon néhány stilizált jelenet a belgrádi rádióban is”. Itt még Stefanović azt is elmondja, hogy „bemutatását belgrádi színpadon is tervbe vették”.)

Svetislav Stefanović magyar kapcsolatainak mai vizsgálója elgondolkozhat azon, hogy 1939 áprilisában a budapesti Cs. Szabó László kitől hallotta, hogy a belgrádi szerb író „Madách harmadik szerb fordítója, azt mondják, a legjobb”? Hisz akkor még Stefanović a Tragédia fordításának csak az elején tartott. Elképzelhető, hogy Belgrádban járva Veljko Petrović mondhatta ezt neki, vagy már Pesten hallhatta Mohácsi Jenőtől. Tudjuk, hogy akkor Cs. Szabó a Budapesti Rádió irodalmi osztályának vezetője volt, Veljko Petrović pedig a Belgrádi Rádió műsorigazgatója. A két rádiós szerkesztő író belgrádi beszélgetése során jöhetett szóba a kérdés? Ma már nem tudható. Mintegy bő egy esztendő múlt el a pesti interjú és a Tragédia új fordításának belgrádi megjelenése között. Madách műve 1940 őszén jelent meg a belgrádi Cvijanović Kiadó gondozásában.⁸¹ Meglepő, hogy az akkor már multimilliomos belgrádi vezető könyvkiadó, Geca Kon, akinek magyar kapcsolatai is voltak (Csongrádon született, s eredeti neve Kohn Géza volt), nem lett a Madách-könyv kiadója. Ebben nyilván belejátszott az is, hogy Geca Konnak korábban nézeteltérései voltak Stefanovićtyal a szerb íróknak nála megjelent vers- és esszékötetei körü-

⁸¹ MADAČ 1940.

li elszámolások ügyében. Vagy Geca Kon nem látott jövedelmező üzletet a szerb nyelvű Madách-könyvben? Ezek a kérdések sem válaszolhatók meg ma már. (Geca Kon, alias Kohn Géza fél esztendő múlva családjával együtt áldozatává vált a megszálló német hatalom zsidóüldözéseinek⁸², akárcsak az e dolgozatban fentebb említett Kázmér Ernő, illetve a visszacsatolt Délvidéken Radó Imre, Havas Károly és Havas Emil.) Mindenesetre 1940. szeptember végén a könyv már megjelent. Ezt bizonyítja Ortutay Gyula naplója, melyben ez a bejegyzés olvasható a Stefanović–Ortutay (budapesti) találkozás egyik mozzanataként: „[Stefanović] Ideges és szomorú volt. Bizony nem tudtam mivel vigasztalni. Kaptam tőle egy tiszteletpéldányt Az ember tragédiája fordításából, amint hallom, egyik legjobb fordítása. Kár, hogy a nem valami szépséges kiállítású könyvet csúf fametszetek éktelenítik, sőt némelyik György, a másik Zichy képeinek szinte parodisztikus utánérése.”⁸³ Ortutay feltehetően Cs. Szabótól hallhatott Stefanovićról és Madách-fordításáról, s ő említhette neki a saját – ugyancsak hallomásból merített – adatát, hogy a mű Stefanović egyik legjobb fordítása. Igaz, Cs. Szabó – főntebb idézett – naplórészletében azonban egészen másként fogalmaz. Így jutott el magyar fülekbe az új Madách-fordítás és minőségének híre. Hogy a kötet illusztrációi (Buday) György és Zichy Mihály „parodisztikus utánérései” voltak-e, arról Ortutay meggyőződhetett volna maga is, ha betekint magába a szerb Madách-kötetbe, ott ugyanis szépen fel van tüntetve, hogy „a kiadáshoz készített rajzokat a *Vreme* napilap rajzolója készítette Zichy Mihály illusztrációi alapján, s részben saját eredeti munkái”. (Stefanović Előszava, XVI. lap, kiegészítés a kötet utolsó lapján.) Egyébként Stefanović mai magyar(országi) recepciójára jellemző, hogy a kötet szerkesztőjének fogalma sincs arról, hogy ki volt az a Svetislav Stefanović, nemzeti büszkeségünk, a Tragédia egyik, sokak szerint a legjobb, szerb fordítója. Az Ortutay-napló 648. lapján ez olvasható: „Svetislav Stefanović – életrajzi adatai ismeretlenek.” Ami pedig Ortutay véleményét illeti a szerb Madách-kötetről, azt annak fényében kell értelmezni, amilyen képet Ortutay magáról fest naplójának (egyelőre megjelent első kötetében): egy kisszerű, alattomos, mindent és mindenkit lefitymáló és lesajnáló frusztrált ember képét. A belgrádi Madách-kötet egyébként kitűnő, famentes bordázott papírra nyomott nyomdai termék, nyomása kifogástalan, fűzött, halványzöld kartonborítóval. Az illusztrációk olyanok, amilyenek; sem jobbak, sem rosszabbak a megszokottnál, ám semmiképpen sem „parodisztikus utánérései” Zichynek. Az illusztrátor

⁸² Geca Kon életéről, működéséről legutóbb: STARČEVIĆ 2009.

⁸³ ORTUTAY 2009. 205.

egyébként sohasem hallott arról a Györgyről (Buday György), akit az illusztrációk mögött Ortutay részben feltételez.

A kötet jugoszláviai recepciójáról ebben a pillanatban annyit lehet tudni, hogy a belgrádi *Vreme* napilap 1940. december 14-én mutatta be a könyvet olvasóinak. Tekintettel arra, hogy a magyar–jugoszláv örök barátsági szerződést két nappal korábban írták alá Belgrádban, nem lehetetlen, hogy a szerb Madách-könyvről szóló ismertető gyors megjelenésében a szerződés keltette illúzió is szerepet játszhatott. Magáról Madách művéről azonban az ismertetés alig mond valamit, láthatólag nem tud vele mit kezdeni. Az ismertetés elején elmondja a recenzens, hogy nagyon jó kiállítású kötetben veheti kezébe az olvasó a magyar irodalom e híres alkotását, immáron a harmadik, mindenképpen legátfésültebb fordításban. Azt is elmondja, hogy az előző két fordítás voltaképpen átköltés és átdolgozás volt, a gondolatok és a verssorok kibővítésével, Stefanović fordítása viszont helyénvaló munka, arra törekszik, hogy elsősorban hűen kövesse az eredetit, ezáltal olvashatóbb, s könnyebben megtalálja az utat az olvasók felé. Madách verses történetfilozófiája a szomszéd magyar irodalom büszkesége, ezért üdvözölni kell e mű fordítását, mint a szellemi és irodalmi kölcsönösség jelét, s mint nagyon fontos tényezőt a közeledés és barátság útján. A recenzióban egyébként legtöbb szó Petar Petrović Njgoš *A mikrokozmosz fénye* című művéről van szó, azzal igyekeznek a recenzens Madách drámai költeményét szüntelenül párhuzamba hozni, illetőleg úgy bemutatni a Tragédia szerb fordítását, hogy annak segítségével jobban meg lehet érteni Njgoš művét. Egyébként a recenzió legnagyobb részét a Madáchot ábrázoló fametszet foglalja el, melyet Stefanović fordításkötetéből vettek át.

Nem volt fűgőbb az új szerb Madách-kötet ismertetésével a jugoszláviai magyar *Kalangya* sem, az is decemberi számában kerített sort a Tragédia új szerb fordításának bemutatására. A recenziót Herceg János írta⁸⁴, de mielőtt annak lényegi megállapításait idézném, előbb utalok Herceg egy 51 évvel később, 1991-ben megjelent rövid jegyzetére⁸⁵, melyet a Tragédia első, 1890-ben megjelent szerb fordítása évfordulóján írt. Ebben a cikkben kitér a maga kritikáira is, melyekben előbb Vladislav Jankulov fordítását, majd Stefanović munkáját ismertette. Herceget idézem: „Egy évvel később, 1940 őszén megjelent Svetislav Stefanović fordítása, most már igazán fölényes irodalmi attitűddel, mintegy a Shakespeare-fordításokban megedződve, színpadra is alkalmassá téve a Tragédiát, úgyhogy a belgrádi Nemzeti Színház állítólag műsorra is tűzte. Hogy mégsem került

⁸⁴ HERCEG 1940.

⁸⁵ HERCEG 1991.

soha előadásra, az csak a hamarosan kitört második világháborúval magyarázható, s a fordító politikai kompromittálásával, akit 1944 őszén, mint háborús bűnöst kivégezték.”⁸⁶ Majd így emlékezik vissza recenziójára: „Ki hitte volna, hogy alig egy év múlva Stefanović jelentkezik Madách remekművének újabb szerb változatával. A Shakespeare-fordító nagyvilágiasan elegáns fölényével, a mű százéven át kialakult kritikai apparátusának alapos ismeretével.”⁸⁷ Majd így folytatja: „Most hogy dicsérjem ezt anélkül, hogy sérteném Jankulovot? A pátoszhoz menekültem, hidat építve a két recenzió között, mert a pátosz mind a két fordítás megkerülhetetlen próbatétele volt. S mint aki magyarázza a bizonyítványát, ezzel igyekeztem igazolni magamat. »Stefanović fordításában az élő beszéd uralkodik – írtam –, s azt szövi át a régi szerb epikai nyelv, szemben Jankulovval, aki az ószláv egyházi nyelvhez folyamodott. És Stefanović bebizonyította, hogy a köznapi nyelvnek éppúgy van zenéje, éppoly fenséges és zengzetes lehet, mint a művi nyelv, ha költőien felhangolják.« Ezzel a kritikusi blablával akartam megoldani a kínos szituációt ebben a fordítói versenyben.”⁸⁸ (Cikkében Herceg más vonatkozásokat is elmond Stefanović kapcsán, de azt a dolgozatomban függelékemben következő cikkösszeállításban teljes szövegében lehet olvasni.)

Herceg önironikusan említett kritikusi blablája azonban korántsem csak blabla. A Tragédia Zmaj által adott fordításának, valamint Vladislav Jankulov Madách-fordításának legfontosabb jellemzőit elmondva, 1940-es Stefanović-kritikájában van még néhány olyan megállapítás, melyet 1991-ben nem idézett, ennek ellenére ma is idézésre alkalmas. Például: „Stefanović Svetislav könnyebben dolgozott, több példa volt előtte és különösen a Jankulov-fordítás szolgált nagy segítségére. Feltűnik ez mindenütt, ahol a hasonló szerb szónak a magyarban más jelentősége van, mint a szerb nyelvben.”⁸⁹ Továbbá: „Ezért az ő [Stefanović] fordítása közelebb van a mai szerb közönséghez, mint akár Zmajé, akár Jankulové. Mondhatnám, modern, a szó nemes értelmében. Színpadi előadásra is alkalmasabb, mert a mértékkal tartott pátosz nem fárasztja annyira a közönséget, mint ahogyan az a másik két fordításról feltehető.”⁹⁰ Recenziójának végén Herceg hangsúlyozza még a Stefanović-fordítás „könnyedségét és biztonságát”, valamint „a tőle kapott hívebb és korszerűbb szerb Tragédiát”.

⁸⁶ Ugyanott.

⁸⁷ Ugyanott.

⁸⁸ Ugyanott.

⁸⁹ HERCEG 1940. 560.

⁹⁰ Ugyanott 560–561.

Hogy Stefanović Tragédia-fordításának volt-e további kortárs kritikai visszhangja, nem tudom. Az a gyanúm azonban, hogy ez nem valószínű, inkább az, hogy az esetleg készült további kritikákat megfogalmazásukban és értékítéleteikben is vastagon áthúzta a könyörtelen történelem: Belgrád 1941. április 6-i bombázása, valamint a rövidesen bekövetkező 1941-es áprilisi magyar délvidéki hadművelet. Ekkor már kit érdekelt a Balkánon a magyar irodalom; sokan inkább életben szerettek volna maradni, s ez nem mindenkinek sikerült sem a Délvidéken, sem pedig a Balkánon.

Három évtizeddel Stefanović Madách-fordításának megjelenése után, s huszonöt évvel a fordító kivégzését követően, 1969-ben jelent meg Szeli István nagy összehasonlító tanulmánya *A Tragédia délszláv képe* címmel.⁹¹ A szerző tanulmányában áttekinti és elemzi Madách művének megjelent és kéziratosszerű szerb, horvát és szlovén fordításait, valamint a Tragédia színrevitelének kísérleteit a délszláv színpadokon. Természetes, hogy Zmaj és Jankulov Tragédia-fordításainak elemzése után vizsgálat tárgyává teszi Svetislav Stefanović 1940-ben megjelent szerb Madách-könyvét is. Szeli megállapítja: „A Tragédia meghódításában a szerb fordítók nem tanulni akartak egymástól, hanem egymást felülmúlni, túlszárnyalni, versengeni egymással. Így tekintett Jankulov Zmaj fordítására, így nyilatkozik Stefanović is Jankuloveról...”⁹² Szeli tömör jellemzése a három fordító teljesítményéről: „A három szerb fordító között a legtömörebben a következő párhuzamot lehetne vonni: Zmaj poetikus, de hangja, tónusa nagyon messze kerül Madáchétól, Jankulov hű az eredeti anyagához, de körülményes és költőtlen, Stefanović viszont sok tévedése ellenére is a legszerencsésebben szólaltatja meg Madáchot, a drámaírórt.”⁹³ Egy helyütt arról beszél Szeli, hogy fordításán „a gyors, felületes, ellenőrzés nélküli munka nyoma mutatkozik meg”, később azonban ezt is kimondja, hogy: „Az eleven dikció, a lüktető drámai beszéd adja meg Stefanović fordításának legfőbb jellegzetességeit: a »könyvdráma« élővé lesz, a szavak, a mondatok egymást görgetik előre, a gondolatok mozgásának, ritmusának, váltakozó feszültségének a magyarban megfigyelhető minden mozzanatát visszaadva.”⁹⁴

Szeli István tanulmányában egyébként nemcsak Stefanović Madách-fordításáról értesülhet az olvasó, hanem életéről, munkásságáról, sorsáról és Tragédia-fordításának körülményeiről, segítőiről stb. Ami Stefanović költészetét illeti, Jovan Skerlić még 1914-ben megfogalmazott, nem túl

⁹¹ SZELI 1969a.

⁹² Ugyanott 90.

⁹³ Ugyanott 92–93.

⁹⁴ Ugyanott 101.

hízogő ítélete a szerb író munkásságának egészével kapcsolatban – amit Szeli idéz – nem biztos, hogy Stefanović későbbi teljes opusára is érvénnyel vonatkoztatható. Stefanović az ember és a sokrétű alkotó és műfordító nagyon bonyolult képlet, s a Belgrád visszafoglalása utáni kommunista terror legelején foganatosított kivégzése után, hosszú évtizedek múlva csak a legutóbbi időben jött el az ideje, hogy a bonyolult Stefanović-jelenség számos oldala megvilágításra kerüljön.

1940 után, életének hátralévő négy esztendejében, Stefanović még egy ízben kezét nyújtotta a magyarság és a magyar kultúra felé. 1943. március 28-án Újvidéken, a helyi Szerb Olvasókör meghívására előadást tartott a Szerb Ortodox Hitközség épületének dísztermében. A szerbül megtartott előadás címe magyar fordításban: *A magyarországi szerbek szerepe az új szerb irodalomban*.⁹⁵ (Érdekes módon az előadás címét egy Stefanović tragikus sorsával foglalkozó viszonylag friss kiadvány másként jelzi: *O uticaju ugarskih Srba na naš kulturni razvitak*.⁹⁶ Magyarul: A magyarországi szerbek hatása kulturális fejlődésünkre.) Nem lehet tudni, hogy Predrag Pužić honnan merítette Stefanović előadásának címét, az általam idézett magyar cím minden bizonnyal hiteles, hisz Herceg János visszaemlékezése szerint a *Kalangya* 1943. májusi számában megjelent előadásszöveget az előadás után kérték el Stefanovićtól, és annak alapján fordították magyarra és közölték. Magam Stefanović újvidéki előadásáról Herceg 1991-ben megjelent kis alkalmi cikkéből tudok, ahol az alábbiak olvashatóak: „Három évvel később [1943] Kalangya-szerkesztő koromban Stefanović előadást tartott Újvidéken a Vajdaságban kibontakozott szerb irodalom jelentőségéről. Már nem is tudom, miért nem mentem át meghallgatni. Háború volt, utáltam utazni, talán ezért Csuka Jánost kértem meg, hogy menjen el, kérje el az előadás szövegét, amit aztán az ő fordításában közöltem is.”⁹⁷

Stefanović előadása az újvidéki szerbség számára elsőrangú kulturális és társadalmi esemény volt a visszacsatolt Délvidéken. A vasárnap megtartott előadásról a helyi szerb napilap, a *Nova pošta* egész oldalas cikkben számolt be⁹⁸, s benne bő kivonatokban Stefanović előadásának csaknem teljes szerb szövegét is közölte. (Az előadás címét nem találtam.)

A *Nova pošta* beszámolójából megtudjuk, hogy „szép művelődési és társadalmi rendezvény” volt a Szerb Olvasókör képviselőinek első találkozója és irodalmi estje, melyen „az ismert író és költő, dr. Svetislav Stefanović,

⁹⁵ SZTEFÁNOVITY 1943.

⁹⁶ PUŽIĆ 2003. 68., 86. jegyzet.

⁹⁷ HERCEG 1991.

⁹⁸ ANONIM II. 1943.

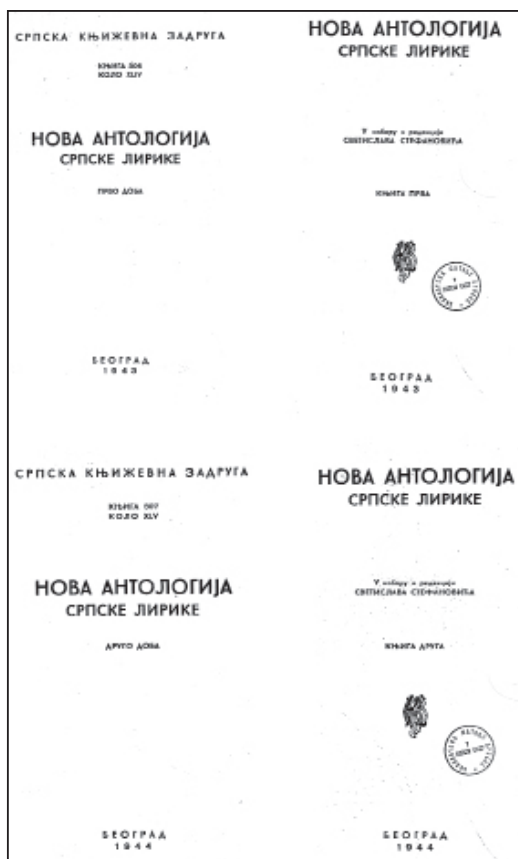
a Szerb Irodalmi Szövetkezet elnöke” tartott előadást. A cikk felsorolja azokat a tekintélyes személyiségeket, akik az első sorokban foglaltak helyet. Elsőnek említi dr. Irinejt, a Szerb Görögkeleti Egyház püspökét, Daka Popovićot, a volt minisztert és bánt, a Görögkeleti Szerb Egyházközség elnökét, Horvát Kázmér helyettes polgármestert, Pálos (Pallós?) Károlyt, a város művelődési tanácsosát, néhány görögkeleti szerb egyházi méltóságot, a Szerb Matica titkárát, néhány orvost és gyógyszerészt, a Szerb Iparosszövetkezet elnökét stb. Név szerint említi a lap Csuka Jánost, a *Kalangya* és a *Délvidéki Magyarság* szerkesztőjét, valamint Dezider Andre urat, a *Reggeli Újság* főszerkesztőjét. Az utolsóul említett név mögött Andrée Dezső rejlik, aki valóban a *Reggeli Újság* főszerkesztője volt abban az időben, s alig másfél esztendő múlva, az alapvetően megváltozott politikai helyzetben az új partizán katonai közigazgatás hadbírósa halálra ítélte és kivégeztette „fasiszta propagandáért és a megszállókkal való együttműködésért”. Szinte biztosra vehető, hogy az előadáson jelen volt Velislav Spasić is, a *Nova pošta* újságírója, akinek a visszacsatolt Újvidéken szerb nyelvű könyve jelent meg, egyébként háromnyelvű (szerb, magyar, német) újságíró volt, s neve felbukkan a két háború közötti jugoszláviai magyar irodalom barátai között is. Spasićot egy esztendő múlva az új hatalom hadbírósa ugyancsak halálra ítélte és kivégeztette a *Nova pošta* főszerkesztőjével együtt.

Stefanović irodalmi estjét Milan Popović országgyűlési képviselő (a magyar Parlamentben), egyben az újvidéki Szerb Olvasókör elnöke nyitotta meg, előbb hosszan vázolta az olvasókör céljait az új körülmények között, majd Stefanovićról kijelentette: „A mi földünk szülötte, származását tekintve a mi hazánkfia, s ő kétszeresen is hivatott arra, hogy a magyarországi szerbek hatásáról beszéljen általános kulturális fejlődésünkre.” Mint a lap beszámolójából megtudjuk, Stefanović előadása majdnem egy órát tartott, s a hallgatóság, amelynek egy része az előszobában és a folyosón állva hallgatta az előadót, tetszéssel fogadta az előadást. Az érdeklődés tehát nagy volt, egyrészt az előadó személye, másrészt az Olvasókör anyanyelvű rendezvénye miatt, amit napjaink szerb kutatói az Olvasókör legfontosabb rendezvényének tartanak „a négyéves megszállás” egész időszaka alatt.

Hogy ez a kitüntetett és tömeges érdeklődés mennyire szólt egyben az előadás témájának is, azt nehéz eldönteni. A négyéves időszakot az újvidéki szerbség nyilván másként élte át, mint a magyarság, s a téma akkor is kényesnek számíthatott, ha nem a magyar hatást taglalta a szerb művelődés fejlődésére, hanem a magyarországi szerbek befolyásáról szólt a szerb kultúra általános fejlődésére. Stefanović ugyanis többek között azt fejte-

gette, mit jelentett Petőfi költészete a szerb írók számára; elmondta többek között, hogy „Đura Jakšić kijelentette, hogy el sem tudja magát képzelni Petőfi nélkül”, majd megosztotta hallgatóságával azt a filológiai adatot is, hogy Mita Jakšić, a költő apja az egyik első szerb Jókai-fordító. Stefanović hosszan ecsetelte Zmaj fordítói tevékenységét is, s a magyar költészetből készült fordításainak hatását a szerb írókra és költőkre. Természetesen nem feledkezett meg magyarországi származású szerb kortárs íróársairól, például Veljko Petrovićról és Miloš Crnjanskiról sem, de hosszan méltatta Laza Kostić szerepét is a szerb költészet fejlődésében. A mai kutató számára izgalmas feladat lenne egybevetni a *Nova pošta* beszámolójában idézett részleteket Stefanović előadásából és a Csuka János által készített magyar fordítást, amely a *Kalangya* 1943-as évfolyamában jelent meg. A magyar közlés alatt az olvasható, hogy „Az újvidéki Szerb Olvasókör 1943. március 28-án megtartott irodalmi estjén olvasta fel a szerző.” Ebből arra kell következtetni, hogy a teljes előadás magyar fordításáról van szó, ami azért lehet fontos, mert az előadás teljes szerb nyelvű közléséről nincsenek adatok. A két közlés – a fragmentáris szerb szöveg a *Nova poštában* és a teljesnek mondott magyar fordítás a *Kalangyában* – összevetésével lehetne csak megállapítani, hogy voltaképpen mit is mondott Újvidéken Svetislav Stefanović. A *Kalangya* ugyanis – Csuka János fordításában – az alábbi mondatot is Stefanović szájába adja: „Bennünket e példa csak igazolhat, ha azzal a felhívással fordulunk a szerbséghez, hogy az állam összeomlása után fordítsuk most minden figyelmünket, kultúránk fenntartására koncentráljuk egész életünket ama szellemi javakra, amelyeket két évszázad folyamán már magunkévá tettünk, különösen itt, Magyarországon, ahol népünk intim és szerves kapcsolatban él Európával és annak kultúrájával.”⁹⁹ Hogy hangozhatott mindez Stefanović szerb fogalmazásában? A *Nova poštában* ilyen mondat nem kerül idézésre az előadásból. Stefanović nemcsak Crnjanskit és V. Petrovićot emlegeti a magyarországi születésű fontos szerb írók közül, hanem külön szól Todor Manojlović és Ady kapcsolatáról, méltatja Milan Kašanin szerepét stb.

Hogy 1943 márciusa után, tehát újvidéki előadása után, amikor előadásának kéziratát a *Kalangya*, vagyis Herceg János rendelkezésére bocsátotta Csuka János által, nem ismerek olyan adatokat, amelyek Svetislav Stefanović közeledéséről szólnának a magyar irodalom és kultúra irányába. Ebben az időben Stefanović már a SKZ elnöki tisztét tölti be, nagyban dolgozik a patinás kiadó évi könyvsorozatainak megtervezésén és megvalósításán. Közben állandóan hadakozik azokkal az írókkal, akik megtagadják vele az

Stefanović utolsó két könyve

együttműködést, és nem adnak kéziratot kiadójának. Az elkészült kéziratok is csak a megszálló német hatalom cenzúrájának engedélyével kaphatnak engedélyt a megjelenésre. (Ebben Stefanovićnak némi szerencséje van, hisz Alois Schmaus, a Belgrádban addigra már gyökeret eresztett német szlavista és folklorista, a megszállás idején a Belgrádi Germán Intézet igazgatója, Stefanović régi ismerőse még a *Prilozi* folyóirat körüli időkből, amikor a kitűnő szerb népköltészeti folyóiratnak Stefanović munkatársa volt, Schmaus pedig egyik szerkesztője Medenicával együtt, segített neki a SKZ kézíratainak engedélyezésében [cenzúráztatásában].) 1943–1944-ben a SKZ Kiadónak két bevezetett könyvsorozata jelent meg, e könyvek egyikének sem volt köze a hitleri politikához, mindössze egy kötet volt, amelynek német vonatkozása van: a *Goethe könyve* (Geteova knjiga), amely a német költő verseit tartalmazza Dragutin Kostić fordításában, Stefanović és Todor Manojlović bevezetőjével. Tizenkét könyvről van szó, amelynek legnagyobb részét szerb írók művei, szerb prózaantológia, kétkötetes szerb költészeti antológia, s külön említést érdemel Todor Manojlović kötete, amelynek címe: *Tanulmányok az újabb szerb irodalomról* (Ogledi iz novije srpske književnosti).

Ebben az időben, mint írják róla, Stefanović visszavonult életet élt, munkájával és családjával foglalkozott. Senkinek sem ártott, sőt egykori ellenfeleinek és ellenségeinek, köztük kommunistáknak is, ahol lehetett, segített. Közben 1943 júliusában olyan vállalkozásban vett részt, ami – sokak szerint – voltaképpen közvetlen kiváltó oka volt kivégzésének a Belgrád partizán visszafoglalása utáni kommunista terror kezdetének legelején. Stefanović ugyanis orvosként tagja volt annak a németek által alakított nemzetközi feltáróbizottságnak, amely az ukrajnai Vinice város közelében lévő katyni erdőben feltárta azokat a tömegsírokat, amelyek a sztálini idők kivégzéseinek lengyel tisztai áldozatait rejtették. A bizottság az exhumált tetemek vizsgálata alapján csak azt állapíthatta meg, hogy azokat jóval a német megszállás előtt hantolták el, tehát semmiképpen sem a német megszállók rémtetteiről van szó, ahogy szovjet részről állították. A bizottságnak magyar orvos részvevője is volt, az azonban a háború végén nem várta be Magyarországon a bevonuló orosz „felszabadítókat”, hanem Nyugatra távozott¹⁰⁰, s így maradt életben. Őt már nem érte el a Nagy Testvér bosszúja, amelynek a naivabbnak bizonyuló Svetislav Stefanović minden bizonnyal áldozatául esett. Predrag Puzić könyve ugyanis tétélesen elemzi azokat a vádpontokat, amelyeket a Belgrádba bevonuló partizán hatalom Stefanović bűneiként felsorol. Ezek között egyik sem tekinthető olyan súlyúnak, ami Stefanović kivégzését elsősorban okozhatta.¹⁰¹ Hasonló vádpontokat mások nyakába is könnyen akaszthattak a rögtönítélő bíróságok a kommunista terror legelején, de azoknak legnagyobb többsége nem volt orvos, különösen nem katonarvos, mint Stefanović, aki ebben a minőségében végigszolgált a balkáni háborúkat és az első világháborút, tehát kellő tapasztalatra tett szert a katyni tömeggyilkossághoz hasonló utólagos orvosi munka vonatkozásában.

Stefanovićot 1944 novemberének derekán tartóztatták le, s valószínűleg még annak a hónapnak végén végezték ki, számos belgrádi értelmiséggel együtt. Az adatok száznál több ilyen személyt említenek. Pontos adatok nincsenek, Stefanović utolsó hónapjának eseménytörténetét a legendák köde takarja, ezeket az utóbbi néhány esztendő újságcikkei, különböző szintű és relevanciájú emlékezések, a családi hagyomány hagyta ránk. Mindenesetre ezeknek a közléseknek és legendáknak alapján az 1944-es belgrádi kommunista terror háborzongató képe rajzolódik ki, mindaz,

¹⁰⁰ Orsós Ferenc magyar orvosról van szó, aki a nemzetközi vizsgálócsoportot vezette a katyni exhumációk során. Lásd: *Magyar Nemzet*, 2006. február 18. 34.

¹⁰¹ Stefanović részvételét a nemzetközi feltáró orvoscsoport munkájában tárgyalja: PUZIC 2003. 69–72.

amit később a jugoszláv „népfelszabadítók” elhallgattak és elrejtettek a későbbi évtizedek szocializmusa során. S annak döbbenetes képe is nyomon követhető, hogy Stefanović belgrádi íróársai, a későbbi nemzedékek szemében híres írók és költők mennyi aljasságra és besúgásra kényszerültek, hogy életüket mentse az új rezsimben. Ezeknek dicstelen névsora sorra kikövetkeztethető a Stefanovićtyal kapcsolatos legfrissebb tényfeltárási irodalomból, az ott közölt dokumentumok alapján. Ezen a helyen azt az emberi aljasságot és gyarlóságot megtestesítő döbbenetes névsort nem ismétlem meg.

Annyival tartozom még az olvasónak, hogy Stefanović családjának sorsával kapcsolatos elérhető adatokat összefoglalom. Az adatok Pavle Stefanovićtól származnak, Svetislav első házasságából származó fiától, aki apja második feleségét, Radics Gittát sohasem szívelte. Az ő 1973-ban írásba foglalt emlékezéséből tudható, hogy férje kivégzése után az özvegyen maradt Stefanovićné Radics Gitta csak úgy tudta fenntartani magát és ikerpár gyermekeit, hogy nyelvi különórákat adott Belgrádban, hogy melyik nyelvből, arra nincsenek adatok. (Feltehetően olasz vagy német különórákból tarthatta fenn két gyermekét.) A két gyereket az általános iskolában megvetés kísérte, mint hazaáruló leszármazottait fattyúgyereknek gúnyolták őket. Stefanovićné később Münchenbe távozott, a gyerekek Belgrádban maradtak. A lány, Ana Stefanović festő lett, a fiú, aki az Anton nevet kapta, egy darabig még maradt Belgrádban, aztán anyja után távozott Németországba. Ott a Kölni Rádió munkatársa lett. Anyjuk Münchenben egy katolikus lánynevelő intézetben a német nyelv tanára lett. 1980-ban hunyt el. Ez az adat feltehetően Anton Stefanovićtól származik, aki Predrag Puzić könyvének megjelenését támogatta, feltehetően anyagilag.

Irodalom

ANONIM I.

1939 Új szerb fordítás készül, az „Az ember tragédiájá”-ról. *Magyar Nemzet*, 1939. július 23. 26.

ANONIM II.

1943 Predavanje d-r Svetislava Stefanovića na prvom Književnom večeru. *Nova pošta*, 1943. március 30. 3–4.

BENKŐ Ákos

1976 Arcképvázlat Kázmér Ernőről. *Irodalomtörténet*, 58(1976) No 1. 146–158.

BOGIŠIĆ, Valtazar

1878 *Narodne pjesme iz starijih najviše primorskih zapisa*. Biograd

- CSUKA Zoltán
 1933 A dubrovnikai Pen-kongresszus jelentősége. *Kalangya*, 2(1933) No 6. 417–419.
- DEBRECZENI József–SZENTELEKY Kornél
 1928 *Bazsalikom*. A modern szerb költők antológiája. Subotica
- DRASKÓCZY István
 2000 *A tizenötödik század története*. (Magyar Századok sorozat) Pécs
- DORĐEVIĆ, Bojan
 2008 *Srpska kultura pod okupacijom*. Beograd
- GALEOTTO Marzio
 1977 *Mátyás királynak kiváló, bölcs tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv*. Kardos Tibor fordítása. Budapest
- GERÉZDI Rabán
 1962 *A magyar világi líra kezdetei*. Budapest
- GEZEMAN, Gerhard
 1925 *Erlangenski rukopis starih srpskohrvatskih narodnih pesama*. Sremski Karlovci
- GRUJIĆ Tamara
 2006 *Narodna književnost u viđenju Svetislava Stefanovića*. Kikinda
 2009 Fantomsko 44. i 45. kolo. *Blic knjiga*. 2009. január 18.
- HADZISZ, Dimitriosz (vál.)
 1971 *Az újjörög irodalom kistükre*. Budapest
- HERCEG János
 1940 Madách Tragédiájának új szerb fordítása. *Kalangya*, 9(1940) No 12. 560–561.
 1991 Madách szerbül. *Magyar Szó-Kilátó*, 1991. március 16.
- HORVÁTH János
 1928 *A középkori magyar vers ritmusa*. In: *H. J. Verstani Munkái*, Budapest, 2004. 197–294.
- IMRE Samu
 1958 *A Szabács viadala*. Budapest
- KÁZMÉR Ernő
 1938 Szvetiszláv Sztefánovity. *Kalangya*, 7(1938). No 3–4. 106–116.
 1940 A skadari vár építésének legendája és a magyar Kőműves Kelemen népi ballada. *Láthatár*, 1940. 170–180.
 1940a Legenda o zidanju Skadra i narodna balada Kőműves Kelemena. *Jugoslovenska–mađarska revija*, 1940. No 3. 176–180.
- MADAČ, Imre
 1940 *Čovekova tragedija*. Preveo d-r Svetislav Stefanović. Beograd

- MARETIĆ, Tomo
 1966 *Naša narodna epika*. Napomene i pogovor Vladan Nedić. Beograd
- NEDIĆ, Marko (uredio)
 1992 *Sa piscima i o piscima međuratnim razgovarao Dragoljub S. Ignjatović*. Beograd
- NENIN, Milivoj
 1993 *Svetislav Stefanović – preteča modernizma*. Novi Sad
- NENIN, Milivoj (priređio)
 1995 *Epistolarna biografija Svetislava Stefanovića*. Novi Sad
- ORTUTAY Gyula
 2009 *Napló I. 1938–1954*. Szerkesztette és a jegyzeteket írta Markó László. Pécs
- PEŠIKAN-LJUŠTANOVIĆ, Ljiljana
 2002 *Zmaj Despot Vuk – mit, istorija, pesma*. Novi Sad
- PETKOVIĆ-PROŠIĆ, Zdenka
 1999 *Kritičke ideje Svetislava Stefanovića*. Beograd
- PUZIĆ, Predrag
 2003 *Lomača za Sensa. Zločin i kazna Svetislava Stefanovića*. Sremski Karlovci
- SOLYMOSSY Sándor
 1924 „Kőműves Kelemenné”. (Népballada-tanulmány). *Ethnographia*, 34–35(1923–1924) 133–143.
- STARČEVIĆ, Velimir
 2009 *Knjiga o Geci Konu*. Treće, dopunjeno izdanje. Beograd
- STEFANOVIĆ, Pavle
 1982 *Eseji*. Beograd
 1992 Pavle Stefanović o svom ocu Svetislavu Stefanoviću. In: *NEDIĆ (uredio) 1992*. 68–76.
- STEFANOVIĆ, Svetislav
 1933 *Studije o narodnoj poeziji*. (Sabrana dela Svetislava Stefanovića, III i IV knjiga) Beograd
 1935 Dalji prilozi legendi o zidanju Skadra. Mađarske varijante legende. *Prilozi proučavanju narodne poezije* 2(1935) No 2. 173–184.
 1937 *Studije o narodnoj poeziji*. II izdanje. Beograd
 1937a Nekoji podaci iz mađarske literature za datiranje naše narodne poezije. (Igrici – Pisma o opsadi Šapca 1475/6 – Tinodijeva kronika 1554) *Prilozi proučavanju narodne poezije* 4(1937) No 1. 27–36.
 1939 Dva događaja ugarske istorije u našoj narodnoj poeziji (1. Bitka kod Varne, 2. Opsada Šapca) *Prilozi proučavanju narodne poezije* 6(1939) No 1. 35–44.

CS. SZABÓ László

1939 *Fegyveres Európa*. (Útinaplók.) Budapest

SZELI István

1969 *Utak egymás felé*. Újvidék

1969a A Tragédia délszláv képe. In: *SZELI 1969*. 49–162.

SZTEFÁNOVITY, Szvetisláv

1943 A magyarországi szerbek szerepe az új szerb irodalomban. *Kalangya*, 12(1943) No 5. 193–198.

TINÓDI Sebestyén

1984 *Krónika*. Sajtó alá rendezte Sugár István. A bevezetőt írta Szakály Ferenc. Budapest

UTASI Csaba

1984 *Irodalmunk és a Kalangya*. Újvidék

VAJDA Gábor

1980 *Kázmér Ernő szellemi arca*. Újvidék

VARGYAS Lajos

1976 *A magyar népballada és Európa I–II*. Budapest

Függelék

Svetislav Stefanovičről magyarul

1.

Belgrád, április 17.

S. St.-nál. Csendes, ősz ember, Madách harmadik szerb fordítója, azt mondják, a legjobb. Évtizedek óta fordítja a teljes Shakespearet (akit egyébként cirill fonetikával írnak), most folyik a kiadása.

Az ember idegen szemmel folyton tanul a hazájáról. Csak most tűnik fel, hogy „Shakespeare második hazájában” ma is jórészt a hetvenes és nyolcvanas évek hevenyészett, hézagpótló fordításait játsszák. Holott a lefordított Shakespearenek éppen az az örök előnye az eredeti fölött, hogy mindig új s a tanulatlanokhoz is eljut. A megszentelt eredeti szöveg a műveltek közé számúzi, az egykori nagy mulattató három évszázad dísze, rangja alatt roskadoz. Külföldön ellenben újra és újra leszállhat a népbe s megmaradhat annak, ami hazai kortársainak volt. Otthon hozzá van szíjazva a nyelv elhaló részeihez, idegenben akár mikor el lehet oldani az elavult vagy túl klasszikus fordítástól. (Németországban például Ticktől és Schlegeltől.)

Tud a Babits–Kosztolányi–Szabó Lőrinc tervről, a munka most már valószínűleg egészen átbillent a harmadikra. Ismeri eddigi fordításait s magasztalja. Mindent tud a nemzedékemről, Jugoszláviába kellett jönnöm, hogy gáncs nélkül emlegessék. Otthon az „irodalompolitikai” vöröspacsi játékban még József Attila nagysága is elkallódik.

A beszélgetés váratlan útra tér. „Sajnálom, hogy a fiataljaink rosszul ismerik a magyar fiatalokat s közvetlenül a franciáktól tanulnak. A magyar nagyon gyakorlott az átültetésben, a nyugatiasságnak is évszázados hagyománya van s így »külföldiesek« egyszersmind »régiesek«, »magyarosak« is. Kár kihagyni ezt a magyar közvetítést: a szerb sokkal inkább szerb és gyökeres marad egy francia–magyar műveltséggel, mint egy tiszta franciával.”

(Cs. Szabó László: *Fegyveres Európa*. Budapest, 1939. 33–35.)